

خودارزیابی درس سوم «مراعات النظیر، تلمیح، تضمین»

۱- در نمونه‌های زیر آرایه مراعات نظیر بین کدام واژه‌ها ایجاد شده است؟ مشخص کنید.

(الف) مه روشن میان اختران پنهان نمی‌ماند / میان شاخه‌های گل مشو پنهان که پیدایی رهی معیری

جواب: مه - روشن - اختر | شاخه - گل

(ب) چون در این میدان نداری دست و پایي همچو گوی / اختیار سر به زلف همچو چوگانش گذار

جواب: سر - دست - پا - زلف | گوی - چوگان - میدان (از اصطلاحات بازی چوگان، این کلمات می‌توانند با واژه‌هایی از جمله سوار، سوارکار و میدان نیز تشکیل رابطه مراعات نظیر بدهند).

(پ) باغ باران خورده می‌نوشید نور / لرزشی در سبزه‌های تر دوید سهراب سپهری

جواب: باغ - سبزه | باران خورده - تر

(ت) نرگس از چشمک زدن شد فتنه در صحن چمن / شیوه‌های چشم جادوی توام آمد به یاد

جواب: نرگس - چمن | چشمک زدن

(ث) باغ بی‌برگی / روز و شب تنه‌است / با سکوت پاک غمناکش / ساز او باران، سرودش باد اخوان ثالث

جواب: باغ - برگ / باران - باد / روز - شب (این تناسب، رابطه تضاد نیز تشکیل داده است) / ساز - سرود

ج) آتش آن نیست که از شعله او خندد شمع / آتش آن است که در خرمن پروانه زدند حافظ

جواب: آتش - شعله - شمع / شمع - پروانه (گاهی با توجه به معانی و کاربردهای گوناگون کلمات، یک واژه می‌تواند، با زنجیره‌های متنوعی از واژگان، مراعات نظیر تشکیل بدهد).

چ) تا ز باغ خاطرت گل‌های شادی بشکفتد / هر چه در دل تخم کین داری، به زیر خاک کن

جواب: باغ - گل - بشکفتد - تخم - خاک

ح) از اسب پیاده شو، بر نطع زمین رخ نه / زیر پی پیلش بین شهوات شده نعمان

جواب: اسب - پیاده - رخ - پیل - شهوات - نطع (صفحه شطرنج)

خ) بمیر ای دوست پیش از مرگ اگر می‌زندگی خواهی / که ادریس از چنین مردن بهشتی گشت پیش از ما

جواب: مرگ - زندگی - بمیر - مردن

د) دولت عشق بین که چون از سر فقر و افتخار / گوشه تاج سلطنت می‌شکند گدای تو

جواب: دولت - تاج - سلطنت / فقر - گدا

ذ) هر چه رفت از عمر، یاد آن به نیکی می‌کنند / چهره امروز در آینه فردا خوش است

جواب: امروز - فردا / چهره آینه

ر) آن زمان که بنهادم سر به پای آزادی / دست خود ز جان شستم از برای آزادی

جواب: سر - پا - دست / سر نهادن - جان شستن

۲- در ابیات زیر تلمیح را مشخص کنید و درباره آن توضیح دهید.

الف) حرفی است این که خضر به آب بقا رسید / زین چرخ دل سیه، دم آبی ندید کس صائب تبریزی

جواب: تلمیح به ماجرای حضرت خضر؛ خضر از بندگان صالح خدا و از همراهان حضرت موسی و یوشع (سلام الله علیهم) بود.

روایت است که وی توانست به آب حیات (آبی که نوشیدنش به انسان حیات جاودان می‌بخشد)، دست یابد. صائب با اشاره به این ماجرا، آن را به دلیل ستمگر بودن چرخ، بعید می‌داند.

ب) چشمی دارم چو لعل شیرین همه آب / جسمی دارم چو جان مجنون همه درد

بختی دارم چو چشم خسرو همه خواب / جانی دارم چو زلف لیلی همه تاب خاقانی

جواب: تلمیح به ماجراهای عاشقانه خسرو و شیرین (شاهزاده‌های ایرانی و ارمنی) و لیلی و مجنون (دو تن از جوانان قبایل عرب که داستان عشقشان مشهور و جهان‌گیر است).

پ) گواه رهرو آن باشد که سردش یابی از دوزخ / نشان عاشق آن باشد که خشکش بینی از دریا سنایی

جواب: سرد شدن از دوزخ در مصراع نخست، اشاره بسیار ظریف و غیرمستقیمی به روایت گلستان شدن آتش بر حضرت ابراهیم دارد و مصراع دوم نیز به داستان خشک شدن رود نیل بر حضرت موسی (ع) و یارانش هنگام عبور از آن رود، اشاره می‌کند.

ت) من نمازم را وقتی می‌خوانم | که اذانش را باد گفته باشد | سر گل دسته سرو | من نمازم را پی تکبیره الاحرام علف می‌خوانم | پی قد قامت موج. سهراب سپهری

جواب: تلمیح به آداب و عبارت‌هایی از نماز، اذان، اقامه (تکبیره الاحرام: گفتن تکبیر برای شروع نماز) قد قامت (قد قامت الصلاة) دارد. و تلمیح به: یسیح لله ما فی السموات و ما فی الارض.

ث) دامن خاک شد ز بُسَد و لعل / تاج فرعون و گنج دقیانوس رهی معیری

جواب: فرعون نماد قدرت و پادشاهی بی‌اعتبار است. با مرگ فرعون، تمام عظمت و شکوه او نیز از بین رفت. گنج دقیانوس نام قدیم شهر جیرفت در اکتشافات باستان‌شناسی سال‌ها پیش به دست آمد. این گنج در حقیقت، اکتشافات باستانی و تاریخی بود و دقیانوس حاکم روزگار اصحاب کهف بود. (دقیانوس پادشاهی ظالم که ادعای خدایی می‌کرد و مردم را به اطاعت از خود دعوت می‌کرد)

ج) شور شیرین تو را نازم که بعد از قرن‌ها / هر که لاف عشق زد، نامی هم از فرهاد برد فاضل نظری

جواب: تلمیح به ماجرای عاشقانه شیرین و فرهاد (فرهاد عاشق شیرین، شاهزاده ارمنی بود).

چ) ناقه سنگین می‌رود در هر قدم گویی ز شوق / روح مجنون چنگ در دامان محمل می‌زند طالب آملی

جواب: بیت اشاره به عشق نافرجام لیلی و مجنون و دلدادگی شوریده‌وار مجنون دارد.

ح) در آینه دوباره نمایان شد | با ابر گیسوانش در باد | باز آن سرود سرخ آنالحق | ورد زبان اوست.

جواب: تلمیح به گفته معروف حسین حلاج (از بزرگان صوفیه) که همواره تکرار می‌کرد: انا الحق.

۳- آرایه تضمین را در اشعار و عبارات زیر پیدا کنید و ارتباط تضمین را با قسمت‌های دیگر متن مشخص کنید.

الف) ایوب با چندین بلا، کاندر بلا شد مبتلا / پیوسته این بودش دعا: «الصبر مفتاح الفرج»

جواب: تضمین بخشی از یک گفته معروف است که در کتب گوناگون به شکل‌های مختلفی آمده است و منشأ و گوینده آن معلوم نیست. مضمون این گفته، برگرفته از آیات گوناگون قرآن است که انسان را دعوت به صبر و بردباری می‌کند. و صبر کلید گشایش است. تلمیح به حضرت ایوب که نماد صبر و شکیبایی است.

ب) گفت: غالب اشعار او (سعدی) در این زمین به زبان پارسی است. اگر بگویی، به فهم نزدیک‌تر باشد. «کلم الناس علی قدر عقولهم.» گلستان سعدی

جواب: (متن قبل از این حدیث، تأکید دارد که زبانی که مردم می‌فهمند، فارسی است پس بهتر است به فارسی سخن گفته شود) بخشی از گفتار معروف حضرت علی(ع) به معنای «با مردم به اندازه عقل و درک و فهمشان سخن بگو»

پ) مکن گریه بر گور مقتول دوست / قل الحمد لله که مقبول اوست بوستان سعدی

جواب: تضمین بخش کوتاهی از سوره حمد: الحمد لله رب العالمین و بخشی از آیه‌ای در قرآن کریم... اشاره به رسم مسلمانان که بر سر مزار، سوره حمد را می‌خوانند و سوره حمد با «الحمد لله» شروع می‌شود.

ت) چشم حافظ زیر بام قصر آن حوری سرشت / شیوه «جنات تجری تحتها الأنهار» داشت

جواب: تضمین بخشی از آیه قرآن که در سوره‌های گوناگونی از جمله بروج، طه، ابراهیم و ... آمده است: جنات تجری من تحتها الأنهار: بهشت‌هایی که در زیر (درختان) آن، نهرهایی جاری است.

ث) عاکفان کعبه جلالش به تقصیر عبادت معترف که: «ما عبدناک حق عبادتک.» سعدی

جواب: از عبارت عارفانه منسوب به پیامبر اسلام، به معنی «آن چنان که باید، حق عبادت تو را به جان نیاوردیم».

۴- شعر فرخی یزدی را در خودارزیابی (۱) از نظر قلمرو فکری تحلیل کنید.

جواب: درون مایه این شعر آزادی، از مهم‌ترین درون مایه‌های شعر بیداری است. شاعر شأن آزادی را در حد جان فشانی برای آن بالا برده است، جان باختن در راه آزادی و عقیده... .

۵- بیت زیر را به دو صورت برش بنزید و وزن آن را بنویسید:

بگشود گره ز زلف زر تار / محبوبه نیلگون عماری
علی اکبر دهخدا

روش اول: ناهمساز

پایه‌های آوایی	بُگ شو د گِ	ره ز زل فِ	زر تار
----------------	-------------	------------	--------

ما ری	نی ل گون ع	مح بو ب ی	
فع لن	فاعلات	مستفعل	وزن
- -	U - U -	U U - -	نشانه‌های هجایی

روش دوم: ناهمسان

ف زر تار	گ ره ز زل	بگ شود	پایه‌های آوایی
ع ما ری	ی نی ل گون	مح بو ب	
فعولن	مفاعلن	مفعول	وزن
- - U	- U - U	U - -	نشانه‌های هجایی

کارگاه تحلیل فصل اول

۱- کدام یک از بیت‌های زیر دارای پایه‌های آوایی ناهمسان است؟ نشانه‌های هجایی و وزن هریک را بنویسید.

(الف) ترک گدایی مکن که گنج بیابی / از نظر رهروی که در گذر آید

بی	گن ج ب یا	یی م کن ک	ترک گ دا	پایه‌های آوایی
ید	در گ ذ را	ره روی ک	از ن ظ ر	
فع	مفتعلن	فاعلات	مفتعلن	وزن
-	- U U -	U - U -	- U U -	نشانه‌های هجایی

ناهمسان (اختیار زبانی: هجای ۴ مصراع دوم - حذف همزه هجای ۲ مصراع دوم).

(ب) بیا عاشقی را رعایت کنیم / زیاران عاشق حکایت کنیم

سید حسن حسینی

ک نیم	ر عایت	ش قی را	ب یا عا	پایه‌های آوایی
ک نیم	ح کایت	ن عاشق	ز یا را	
فعل	فعولن	فعولن	فعولن	وزن
- U	- - U	- - U	- - U	نشانه‌های هجایی

همسان (اختیار وزنی: بلند بودن هجای پایان دو مصراع).

پ) گشت یکی چشمه ز سنگی جدا / غلغله زن، چهره نما، تیزپا نیمایوشیج

گی جُ دا	چش مِ زِ سن	گش ت ی کی	پایه‌های آوایی
تی ز پا	چه رِنَ ما	غل غُ لِ زن	
فاعلن	مفتعلن	مفتعلن	وزن
- U -	- U U -	- U U -	نشانه‌های هجایی

همسان

ت) دلا بسوز که سوز تو کارها بکند / نیاز نیم شبی دفع صد بلا بکند حافظ

دِ ل ا ب سو	ز کِ سوزِ	تُ ک ا رها	بِ کُ ند	پایه‌های آوایی
نِ ی ا زِ نی	مِ شِ بی دف	عِ صد بَ لا	بِ کُ ند	
مفاعِلن	فعلاتِن	مفاعِلن	فعلُن	وزن
- U - U	-- U U	- U - U	- U U	نشانه‌های هجایی

ناهمسان (هجای ۸ مصرع ۱: کوتاه به بلند)

۲- نشانه‌های هجایی بیت‌های زیر را به دو صورت دسته‌بندی کنید. پس از تعیین پایه‌های آوایی، وزن هر یک را بنویسید.

الف) دانست که دل اسیر دارد / دردی نه دواپذیر دارد نظامی

(این بیت دارای پایه‌های آوایی ناهمسان است)

روش اول:

دانست ک	دل اسی ر	دارد	پایه‌های آوایی
دردی نَدَ	وا پَ ذی ر	دارد	
مستفعل	فاعلات	فع لن	وزن
U U --	U - U -	--	نشانه‌های هجایی

روش دوم:

دانست	کِ دل اسی	ر دارد	پایه‌های آوایی
دردی نَ	دَ وا پَ ذی	ر دارد	
مفعول	مفاعِلن	فعلون	وزن
U --	- U - U	-- U	نشانه‌های هجایی

پاسخ خودارزیابی علوم و فنون دوازدهم انسانی (۱۴۰۰-۱۴۰۱)

ب) دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر / کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست مولوی

روش اول:

پایه‌های آوایی	دی شیخ با	چ راغ هـ	می گشت گر	د شهر
	کز دی و دد	م لول م	ان سان ما	ر زوست
وزن	مستفعلن	مفاعل	مستفعلن	فعل
نشانه‌های هجایی	- U - -	- U - U	- U - -	- U

روش دوم:

پایه‌های آوایی	دی شیخ	با چراغ	هـ می گشت	گرد شهر
	کز دی و	دد م لول	م ان سان	ما ر زوست
وزن	مفعول	فاعلات	مفاعیل	فاعِلن
نشانه‌های هجایی	U - -	U - U -	U - - U	- U -

پ) دنیا نیرزد آن که پریشان کنی دلی / زنه‌ار بد مکن که نکرده است عاقلی سعدی

روش اول:

پایه‌های آوایی	دن یا نیر	زدان کپ	ری شان ک نی	دلی
	زنهار بد	م کن کن	کردست عا	ق لی
وزن	مستفعلن	مفاعل	مستفعلن	فعل
نشانه‌های هجایی	- U - -	U - U -	- U - -	- U

روش دوم:

پایه‌های آوایی	دن یا ن	یرزدان ک	پ ری شان ک	نی دلی
	زنهار	بد م کن ک	ن کردست	عا ق لی
وزن	مفعول	فاعلات	مفاعیل	فاعِلن
نشانه‌های هجایی	U - -	U - - U	U - - U	- U -

ت) آبی تر از آنیم که بی‌رنگ بمیریم / از شیشه نبودیم که با سنگ بمیریم شهید محمد عبدی

روش اول : ناهمسان

آبی ت	ر زانی م	ک بی رنگ	ب می ریم	
-------	----------	----------	----------	--

پاسخ خودارزیابی علوم و فنون دوازدهم انسانی (۱۴۰۰-۱۴۰۱)

پایه‌های آوایی	از شی ش	ن بو دی م	ک با سن گ	ب می ریم
وزن	مفعول	مفاعیل	مفاعیل	فعلون
نشانه‌های هجایی	U - -	U - - U	U - - U	- - U

روش دوم: همسان

پایه‌های آوایی	آ بی ت ر	زانی م ک	بی رن گ ب	می ریم
	از شی ش ن	بو دی م ک	با سن گ ب	می ریم
وزن	مستفعل	مستفعل	مستفعل	فع لن (مستف)
نشانه‌های هجایی	U U - -	U U - -	U U - -	- -

۳- آرایه های مراعات نظیر، تلمیح و تضمین را در بیت های زیر مشخص کنید.

الف) شعاع درد مرا ضرب در عذاب کنید / مگر مساحت رنج مرا حساب کنید
قیصر امین پور

جواب: شعاع، ضرب، مساحت، حساب کردن

ب) بی تربیت آزادی و قانون نتوان داشت / «سعفص» نتوان خواند نخوانده «کلمن» را

جواب: سعفص، کلمن (تضمین) / خوانده، نخوانده (تضاد) / تلمیح (اشاره به حروف ابجد) / آزادی و قانون (مراعات نظیر)

اشاره به اصطلاحات حروف ابجد، ترتیب و ترکیب قدیم حروف الفبای عربی را از این هشت کلمه ساخته‌اند)

پ) همچو فرهاد بود کوهکنی پیشه ما / کوه ماسینه ما ناخن ما تیشه ما
ادیب نیشابوری

جواب: فرهاد، کوه کنی، تیشه (تلمیح به عشق فرهاد و کوه کنی او به خاطر شیرین) / سینه، ناخن

ت) دستم نداد قوت رفتن به پیش دوست / چندی به پای رفتم و چندی به سر شدم
سعدی

جواب: دست، پای، سر

ث) چند آن همه دیروز؟ چرا این همه امروز / دستی به فراوانی فردا برسانیم
محمد رضا روزبه

جواب: دیروز، امروز، فردا

ج) بیداری زمان را با من بخوان به فریاد | و مرد خواب و خفتی | «روسر بنه به بالین، تنها مرا رها کن»

جواب: خواب، بیداری، خفتن | بالین، سر | فریاد، خواندن / (استاد شفيعی کدکنی، مصرعی از شعر مولوی را تضمین کرده است)

۴- شعر زیر را از نظر ویژگی های تاریخی دوره بیداری بررسی نمایید.

بگذاشت ز سر سبایه‌کاری	ای مرغ سحر چو این شب تار
رفت از سر خفتگان خماری	وز نفحه روح بخش اسحار
محبوبه نیلگون عماری	بگشود گره ز زلف زر تار
و اهریمن زشت خو حصار	یزدان به کمال شد پدیدار

یاد آر ز شمع مرده یاد آر

جواب: این شعر سروده علی اکبر دهخداست و برای میرزا جهانگیر خان شیرازی (ملقب به صور اسرافیل) سروده شده است. دهخدا و میرزا جهانگیر خان، سال‌ها به فعالیت‌های سیاسی و آزادی‌خواهانه پرداختند و سال‌ها در روزنامه صوراسرافیل با نوشته‌های خود، به نقد شرایط وقت پرداختند. در نهایت، میرزا جهانگیر خان به همراه هشت تن دیگر از فعالان سیاسی آن دوره ابتدا تکفیر، سپس به دستور محمدعلی شاه قاجار کشته شد. این شعر در وصف همه آزادی‌خواهان و الهام‌گیری از سرگذشت میرزا جهانگیر خان سروده شده است و نشان دهنده شرایط تیره و تار آن زمان و استبداد حاکم است. این شعر مضمون سیاسی-اجتماعی دارد. این شعر سعی می‌کند احساسات ملی و میهنی را برانگیزاند و مردم را به سوی قیام و اعتراض و رهایی از استبداد و خفقان سوق دهد.

۵- شعر زیر را از نظر آرایه های بدیع معنوی بررسی کنید.

غلغلی انداختی در شهر تهران ای قلم / خوش حمایت می‌کنی از شرع قرآن ای قلم
گشت از برق تو ظاهر نور ایمان ای قلم / مشکلات خلق گردد از تو آسان ای قلم
نیستی آزاد در ایران ویران ای قلم
سید اشرف الدین گیلانی

جواب: تهران مجاز از ایران / شهر مجاز از مردم / قلم مجاز از نوشته و شعر / برق و نور رابطه مراعات نظیر (تناسب) دارند. / واژگان شرع، قرآن و ایمان تداعی‌کننده فضایی مذهبی و دینی هستند و رابطه مراعات نظیر تشکیل داده‌اند. / بیت یادآور آیه نخستین سوره قلم نیز است: «نون و القلم و ما یسطرون» قسم به قلم و آنچه می‌نویسد. / در علم بیان نیز بارزترین آرایه شعر، بهره‌گیری از تشخیص (استعاره مکنیه) در گفتگو با قلم است. غلغل انداختن قلم در شهر تهران، اغراق. (قالب مسمط).